

BOTLIK JÓZSEF

HATSZOR SZAKADT SZÉT A TRIANONI BILINCS 1921–1941

A történelmi Magyar Királysággal az 1920. június 4-én Párizsban kényszerrel megkötött békediktátum után csaknem két évtizeddel, az 1938. november 2-án aláírt első bécsi döntéssel már harmadszor tört szét a trianoni bilincs. Ezért fontos rámutatni és emlékeztetni arra, hogy először a diktátumot követő évben tört meg az előbbi béklyó, amikor 1921. augusztus 28-án Sopron határában kitört a dicsőséges nyugat-magyarországi felkelés. Fő célja, hogy visszaszerezze az 1914–1918. évi „Nagy Háború” után a szövetséges társállamból területkövetelő szomszédként gátlástalanul fellépő Ausztria – kívül együtt veszítettük el az első világháborút! – igényére az 1919. szeptember 10-i saint-germaini békeszerződésben elszakított nyugati részeket, a hajdani Őrvidék keleti szegélyét.

Az újonnan létrehozott osztrák államnak ítélt területet (4364 km², 345 082 lakossal) azonban – megfelelő katonai erő híján – a bécsi kormányzat két évig nem tudta birtokba venni, ezért ott továbbra is fennmaradt a magyar közigazgatás. Ekkor, 1921. augusztus 28-án a báró Prónay Pál (1874–1946) huszár alezredes és Héjjas Iván (1890–1950) tartalékos repülő főhadnagy vezetésével küzdő magyar felkelő szabadcsapatok (a Rongyos Gárda) igaz hazafi tagjai a történelmi magyar határ mögé üldözték, verték vissza a honfoglalás óta Magyarországhoz tartozott Moson, Sopron és Vas vármegyei részeket megszállni szándékozó osztrák csendőr és vámőr alakulatokat.

Ezt követően 1921. október 4-én, az ősi Őrvidéki magyarlakta terület központjában, Felsőőr járási székhelyen nagy tömeg előtt, a járásbíróóság épületének erkélyéről Prónay

Pál fővezér a nemzetek önrendelkezési jogára hivatkozva – melyet a párizsi békekonferencia és a trianoni diktátum a csehszlovák, román és délszláv uralom alá került Kárpát-medencei magyarságra nem vonatkoztatott! – kikiáltotta az önálló, független és semleges Lajtabánság államot (területe: 4140 km², kerekén 294 ezer lakossal). Ezután a felsőőri járásbíróóság dísztermében az érintett nyugat-magyarországi községek és vármegyék küldöttei alkotmányozó gyűlést tartottak, ahol felolvasták, majd elfogadták a magyar, német és horvát nyelven kiadott „Függetlenségi Nyilatkozatot” (címe: *Kiáltvány a világ népeihez!*). A nyilatkozat kimondta: az államfői hatalmat az alkotmányozó gyűlés által választott bán gyakorolja, a végrehajtó hatalomként szervezett hattagú kormányzótanács, azaz kormány segítségével. A bán tisztségét ideiglenesen Prónay Pál fővezér (főparancsnok) töltötte be. Az e napon egyesített öt felkelő hadsereg összlétszáma mindössze 3500–4000 fő volt, akik közül ténylegesen kb. 1500 fő vett részt a betolakodó osztrák erők elleni harcokban. Másnap, október 5-én Apáthy László elnökletével megalakult Lajtabánság állam kormánya, amely megkezdte az új hatalmi szervek, sőt az önálló postaigazgatás kiépítését.

A nyugat-magyarországi magyar felkelő hadsereg alakulatainak hősies küzdelme, a terület megszállására érkező osztrák csendőrök és vámőrök kiverése és a Lajtabánság állam kikiáltása nemzetközi visszhangot keltett, és ráirányította a figyelmet a trianoni békediktátum kegyetlenségére, mélységes igazságtalanságaira. A kérdés rendezésére Olaszország közvetítésével a Velencében lezajlott ma-

gyar-osztrák tárgyalások 1921. október 13-án jegyzőkönyv aláírásával zárultak. Hazánk részéről az egyik tárgyaló, gróf Bánffy Miklós (1873–1950) külügyminiszter volt, a Magyar Országgyűlés későbbi, erdélyi illetőségű felsőházi tagja. A velencei megállapodásban Magyarország vállalta Ausztriának a terület átadását, a felkelőhadsereg visszahívását és leszerelését. Cserébe Ausztria jóváhagyta, hogy ezt követően Sopron és környéke hovatartozásáról népszavazás döntsön.¹ Horthy Miklós kormányzó nyomására

tartózkodó Szövetségi Tábournoki Bizottsága 1922. január első napján Sopront és környékét (256,8 km², 50 020 ezer lakossal) visszaadta Magyarországnak.³

Másodszor 1922 szeptemberében szakadt szét a trianoni bilincs. Ennek közvetlen előzménye, hogy három hónappal korábban, június elején Prónay Pál és Héjjas Iván vezetésével újabb szabadcsapatok szervezését kezdték meg az országban, sőt Budapesten is toborzóirodát nyitottak. A Népszövetség Tanácsa július 21-én tárgyalta a magyar-

A bátor kiállítás eredménye a Szombathely és Szentgotthárd közötti keskeny területsáv visszacsatolása volt tíz községgel

november 4-én Prónay Pál bán, fővezér kiadta csapatainak a kiürítési és leszerelési parancsot, amellyel megszűnt az egy hónapig fennállt Lajtabánság állam. Ezt követően november 10-étől Ausztria 23 nap alatt, december 3-ára foglalta el katonailag a békediktátumban ítélt terület döntő részét.²

Az olaszországi Velencében megkötött egyezmény alapján, 1921. december 14–15-én Sopronban és Brennbérgbányán, 16-án a város körül elhelyezkedő nyolc községben (Ágfalva, Balf, Fertőboz, Fertőrákos, Harka, Kópháza, Nagycenk, Sopronbánfalva) népszavazást tartottak. A 24 072 leadott szavazat kétharmada, 15 343 Magyarország, 8227 Ausztria mellett foglalt állást, 502 szavazat érvénytelen volt. Az eredményt a párizsi Nagykövetek Tanácsa december 24-én jóváhagyta, és az antanthatalmak Sopronban

osztrák határmegállapító bizottság javaslatát az új, végleges határról. A felkelők azt is tervezték, amennyiben a Népszövetség jóváhagyja a magyar állam által kért 23 település visszacsatolását, akkor azokat azonnal elfoglalják. A tanács a döntést elnapolta. Közben az összesen 1200–1300 magyar hazafi három irányban – északi: Magyaróvár, középső: Kapuvár és déli: Kőrmend térségéből – akart betörni az elszakított nyugat-magyarországi területre. A magyar kormány kirendelt csendőralakulatokkal megkezdte a szervezkedés felszámolását, és az elfogott személyeket a lakóhelyükre toloncoltatta.

Az előbbieket ellenére a „Déli-csoport” egyik 38 fős osztaga július 18-án éjjel átlépte a határt, és a túloldali Karácsfa községben tűzharcot vívott az osztrák katonasággal, majd lőszere fogytán, visszavonult magyar területre. Az összecsapás – mely második nyugat-magyarországi felkelési kísérlet egyetlen harci cselekményeként rögzült a nemzeti emlékezetben – újabb meghátrálásra kényszerítette az osztrák kormányt.⁴ A bátor kiállítás eredménye a Szombathely és Szentgotthárd közötti keskeny területsáv visszacsatolása volt tíz községgel. Kőszeg közelében Olmód, majd a Pinka-folyó völgyében északról dél felé Alsócsatár, Felsőcsatár, Horvátlövő, Kiszarda, Nagyszarda, Németkeresztes, Magyarkeresztes, Pornóapáti és Szentpéterfa. Összterületük 113,7 km², 5383 lakossal.⁵ A döntést a Népszövetség Tanácsa 1922. szeptember 17-én tartott titkos ülésén hagyta jóvá. A elhelyezkedő falvak hivatalosan és ünnepélyesen 1923. január első napján tértek haza.

A soproni népszavazással már visszatért területhez hozzáadva az 1922–1923. évi határkiigazítás többletét, első-

A soproni népszavazás szavazócédulája

sorban a nyugat-magyarországi felkelőknek – élükön Prónay Pállal és Héjjas Ivánnal – köszönhetően, akik a több mint ezredéves magyar földet védelmezték, hazánk mindösszesen 370,5 km² kiterjedésű területet szerzett vissza korábbi szövetségesétől, majd gátlástalan területkövetelővé vált szomszédjától, állítólagos „sógorától”, Ausztriától. Cselekedeteik élesen bizonyítják, hogy a legnehezebb helyzetekből is ki lehet törni, ha van hozzá akarat és bátorság. Még akkor is, ha három évvel korábban, elsősorban

gesen megjutalmazott országot polgári demokratikus „min-taállamként” emlegették. Ez nem teljesen felelt meg a valóságnak, mert a lakosság több mint egyharmadát 1930-ban alkotó, összesen 4,9 millió fős nemzeti kisebbségével (ebből 3 millió 318 ezer német, 719 ezer magyar, 549 ezer ruszin, 100 ezer lengyel stb.⁸) szemben Csehszlovákia súlyosan megkülönböztető, elnyomó politikát folytatott. Az államalakulás idején Szlovákiának és Kárpátjának (Podkarpatská Rus, Ruszinszko) 1918–1920-ban nemzetközi

A magyar minisztertanács rendkívüli ülésén kimondta, hogy a csehszlovákiai magyarlakta területeket „nem történelmi, hanem etnikai alapon” követeli vissza

Károlyi Mihály gróf (1875–1955), valamint kormánya korlátolt, oktalanul önfeladó, a nemzet önvédelmét bűnös módon elmulasztó, hazaáruló politikájával 1918. november-decemberben leszerelte a különböző ellenséges arcvonalokról többségében szervezeten, fegyverrel és tisztek vezetésével hazaérkező 1,5 millió fős magyarországi hadsereget. Közülük kerekén 816 ezer katona volt magyar ajkú és kb. 38–40 ezer fő rutén (ruszin) az Északkeleti-Felvidékről, akiknek „a kezébe szintén magyar fegyvert lehetett adni”. Miközben 1918 utolsó két hónapjában a hazánkra tört ellenséges csehszlovák, román és délszláv alakulatok összlétszáma mindössze kb. 42 ezer fő volt, akiknek legalább a fele csekély harcértékű, rosszul felszerelt és kiképzetlen katona volt.⁶ Így történhetett meg végül, hogy a történelmi Magyarország 325 411 km² kiterjedésű területéből a trianoni diktátumban elveszített 232 448 km²-t (71,4%), a 20 886 497 fős lakosságából viszont 13 271 380 főt (63,5%).⁷ A békediktátum után egy évvel, a Prónay Pál báró és Héjjas Iván által vezetett hős nyugat-magyarországi felkelők mentették meg a magyar nemzet becsületét.

Harmadszor több mint másfél évtized múltán, 1938. november 2-án a Felvidéken tört szét a trianoni bilincs. Az antanthatalmak által az első világháború befejeztével a párizsi békekonferencián újonnan létrehozott és győztes országgá emelt Csehszlovákia – a világ első, kísérleti szabadkőműves állama – 1938 tavaszán a felbomlás küszöbére érkezett. A Magyar Királyság hatalmas felvidéki és kárpátjai területeivel (61 683 km², 3 517 568 lakossal, akiknek 30,3%-a, több mint egy millió fő magyar volt) is bőse-

szerezésekben vállalt önkormányzatát a szlovákok és ruszinok erőteljes követeléseinek, mozgalmának a hatása alatt csak két évtized múltán a felbomlás előtti időszakban kényszerűen adta meg a prágai kormányzat.

A csehszlovák kormány az évek óta területi önkormányzatot követelő német kisebbség vezetőivel 1938-ban több hónapig tartó tárgyalássorozatot folytatott, amely kudarcra végződött. Hitler szeptember 12-én katonai segítséget ígért a cseh Érchegeységben élő, felkelést kirobantani szándékozó németeknek. A feszült helyzet rendezésére 1938. szeptember 29-én Münchenben Hitler kancellár, Mussolini olasz, Chamberlain brit és Daladier francia miniszterelnök megállapodást írt alá Cseh-, illetve Morvaország szudétanémetek lakta területeinek a Német Birodalomhoz való csatolásáról. Az ún. müncheni egyezmény 3. kiegészítő nyilatkozata előírta, hogy Csehszlovákiának a magyar és lengyel területi követeléseket kétoldalú tárgyalásokon kell rendeznie, és három hónap türelmi idő után a kérdésben újabb négyhatalmi tanácskozást helyezett kilátásba.⁹ Lengyelország már október 2-án bevonult Těšín (Teschen) vidékére.

A magyar minisztertanács 1938. október 8-án Budapesten tartott rendkívüli ülésén kimondta, hogy a csehszlovákiai magyarlakta területeket „nem történelmi, hanem etnikai alapon”¹⁰ követeli vissza. Kárpátján viszont tartsanak népszavazást a vidék hovatartozásáról. A müncheni egyezmény határozatának megfelelően Kánya Kálmán (1869–1945) külügyminiszter vezetésével – kinek fő tanácsadója és szakértője gróf Teleki Pál (1879–1941) földrajztudós, korábbi és leendő magyar minisz-

terelnök volt – október 9-én a felvidéki Révkomáromban megkezdődtek a magyar–cseh–szlovák tárgyalások az új határvonal kitűzéséről.

A prágai szövetségi kormány felhatalmazása alapján a cseh–szlovák küldöttséget az október 6-án megalakult autonóm szlovák kormány miniszterelnöke, Jozef Tiso vezette. A magyar fél a fenti minisztertanácsi határozat értelmében, az 1910. évi népszámlálási adatok szerinti magyar többségű területsáv visszacsatolásához ragaszkodott. Tiso ehelyett a kisebbségi magyarság lehetséges területi autonómiáját ajánlotta fel. Ezután a cseh–szlovák fél tárgyalási szünetet kért, amely alatt az állami intézményekből és a közraktárból minden mozdíthatót (például 700 vagon gabonát) elhurcoltattak, vagy megrongáltattak. Eközben engedményként, október 11-én Cseh-Szlovákia átengedte Magyarországnak az elcsatolt Ipolyság városát, Hont vármegye hajdani székhelyét, és a vasútvonal miatt Sátoraljaújhely elszakított városrészét, az ún. Kisállomást. A két települést október 15-én vette ünnepélyesen birtokba a Magyar Királyi Honvédség.¹¹

Közben a révkomáromi tárgyalások október 12-én folytatódtak. A megbeszélések kezdetén Jozef Tiso első javaslatként négy Pozsony környéki község kivételével a Csalóköz (területe: 1800 km², 121 ezer lakossal, ebből 117 ezer magyar, a népesség 96,7%-a) átadását ajánlotta a Kis-Dunáig, valamint Révkomáromot, amelyet azonban Cseh-Szlovákia szabad-kikötőként tovább kívánt használni. A szlovák kormányfő, Tiso második, másnapi (október 13.) felvetése már 5 405 km² terület (349 ezer lakossal, ebből 342 ezer magyar, a népesség 98%-a) átengedésének az ígérete volt, ugyanakkor a cseh–szlovák küldöttség ragaszkodott a következő nyolc városhoz: Pozsony, Érsekújvár, Nyitra, Léva, Losonc, Kassa, Ungvár és Munkács. Emiatt azonban 725 ezer magyar továbbra is Szlovákiában maradt volna. A magyar fél összesen 14 153 km² kiterjedésű terület visszacsatolását követelte 1 millió 91 ezer lakossal, amelyből 849 ezer magyar nemzetiségű (78%) volt. Október 13-án Jozef Tiso, a cseh–szlovák küldöttség vezetője elhagyta Révkomáromot, s a tárgyalások megszakadtak.¹²

A magyar kormány ezt követően nemzetközi támogatást igyekezett szerezni a felvidéki magyarlakta területek visszaszerzéséhez. A budapesti német követ október 20-án közölte a magyar kormánnyal a berlini birodalmi külügyminisztérium álláspontját: kész közvetíteni a két ország között azon az alapon, hogy öt város (Pozsony, Nyitra, Kassa, Ungvár, Munkács) ne csak az azoktól délre fekvő magyalakta területek kerüljenek Magyarországhoz. A magyar kormány elutasította az indítványt.

Jozef Tiso

A budapesti vezetés október 22-én kapta meg Prágából a harmadik cseh–szlovák ajánlatot, amely döntő részét elismerte a magyar igényeknek: terület 11 300 km², 740 ezer lakossal, amiből 680 ezer magyar ajkú (91,2%) volt. Ezt hazánk azért nem tudta elfogadni, mert a nyelvhatár mentén fekvő minden nagyobb várost visszatartott. A nemzetiségi többség elvét figyelembe véve az új határ túlnyomó részén egyszerűen nem lehetett vita. A két ország azonban a kérdéses nyolc „vegyes népességű terület” hovatartozásában továbbra sem tudott megegyezni. Köztük Kárpátalján Ungvár, Munkács és Nagyszöllős, a hajdani Ugocea vármegye volt székhelye. A három település ugyanis a korábbi torzító csehszlovák statisztika szerint már nem volt magyar többségű, a valóságban azonban igen. A magyar kormány október 24-i jegyzékében népszavazást követelt a vitatott tájakon, és kijelentette: ha erre nem kerül sor, akkor a müncheni egyezményt aláíró négy nagyhatalom (Nagy-Britannia, Francia-, Német- és Olaszország) döntőbíráskodását kéri. A felajánlott területeket viszont Cseh-Szlovákia azonnal adja át Magyarországnak.

A német–olasz döntőbíráskodás elfogadásáról ugyancsak október 26-i jegyzékében értesítette a prágai szövetségi vezetés a magyar kormányt, de kikötötte: a tárgyalások csak a magyar kisebbségre vonatkozhatnak, a ruszin népre nem. Az ügy ezzel újra nemzetközi szintésre került: október 27–30. között Ribbentrop német külügyminiszter Rómában tárgyalt Mussolini kormányfővel és Ciano külügyminiszterrel a cseh–szlovák kérdésről. A magyar kor-

mány október 27-én válaszolt az előző napi prágai jegyzékre, és hangsúlyozta: kitart amellett, hogy Cseh-Szlovákia valamennyi kisebbsége számára nemzeti önrendelkezést, népszavazást kell biztosítani, és a döntőbírák hatásköre csupán a vitás területekre vonatkozzék. Újabb prágai huzavona következett, végül német-olasz eszmecsere után, október 30-án Cseh-Szlovákia, majd ezt követően Magyarország is nagyhatalmi döntést kért. Német-, illetve Olasz-

szerint 1 041 101 fő volt, ebből magyar 83,7%, szlovák 12,9%, rutén 2,0%.¹⁴ A visszakérült 879 felvidéki községet ekkor 246 jegyzőségbe sorolták. A vitatott városok közül a Felvidéken csak Kassa (Pozsony és Nyitra nem), Kárpátalján Ungvár és Munkács egyesülhetett újra Magyarországgal. A magyar csapatok november 5. és 10. között vették birtokba a Magyarországgal újraegyesült felvidéki területeket: Csallóköz, Mátyusföld, Ipoly folyó vonala, Rozs-

Az első bécsi döntés valódi tényeken, az igazságos megoldáson nyugodott

ország meghívására másnap, november 1-jén Kánya Kálmán külügyminiszter és gróf Teleki Pál, akkor már vallás- és közoktatásügyi miniszter vezetésével küldöttség utazott Bécsbe, a döntőbíráskodáson való részvételre.

Időközben Nagy-Britannia és Franciaország lemondott a müncheni négyhatalmi egyezményből eredő jogáról a másik két fél, Olasz-, illetve Németország javára, pedig a megállapodás 3. kiegészítő nyilatkozata e két országot is a döntéshozatalban való részvételre kötelezte. Ezért a felvidéki magyar kisebbség ügyében német és olasz döntőbí-

nyó és Kassa körzete, valamint Kárpátalja déli táján Ungvár, Munkács és Beregszász városokat és környékét. Másnap, 11-én Horthy Miklós kormányzó már részt vett a Kassán rendezett visszatérési ünnepségen.

A Magyarországgal újraegyesült felvidéki magyarlakta terület átadása során Csehszlovákia hatóságai durván megsértették az első bécsi döntőbírói határozat 3. pontját, mely leszögezte: „A csehszlovák kormány gondoskodni fog arról, hogy az átengedendő területek a kiürítéskor rendez állapotukban meghagyassanak”.¹⁵ A kivonuló cseh hatóságok több városban és számos településen megrongálták, illetve használhatatlanná tették, sőt kifosztották egyes üzemek, közintézmények, közhivatalok berendezését. Például a beregszászi kórházban, ahol szintén mindent felforgattak, fontos orvosi készülékeket (pl. röntgengépet), műszereket zúztak össze, amellyel tudatosan megakadályozták a betegek folyamatos gyógyítását.¹⁶

A fentebbi számbeli adatok önmagukban is bizonyítják, hogy az első bécsi döntés valódi tényeken, az igazságos megoldáson nyugodott. Néprajzi, nyelvi és területi szempontból, néhány rövid szakasz kivételével, megtámadhatatlan új államhatárt vont meg a két ország között. Szemben a trianoni békediktátum igazságtalan, kegyetlen, sőt gonosz intézkedéseivel. Ehhez még hozzáfűzzük: az 1938. október 8-án tartott rendkívüli ülésén a magyar minisztertanács (mint írtuk) kimondta: a csehszlovákiai magyarlakta területeket „nem történelmi, hanem etnikai alapon” követelte vissza. Ez is cáfolja a korábbi marxista és napjaink liberális történészeinek vádaskodásait a Horthy-korszak magyar revíziós politikájával kapcsolatban. Cáfolhatatlan igazság, hogy a felvidéki terület (12 109 km²) túlnyomó részét (93%-át) a cseh-szlovák kormány harmadik területi ajánlata alapján ítéltek meg Magyarországnak! Mindeközben az is cáfolhatatlan tény, hogy a bécsi döntés

Belvedere-kastély

ráskodás következett, amelyet 1938. november 2-án hirdettek ki a bécsi Belvedere-kastély aranytermében.¹³

A bécsi döntés értelmében Cseh-Szlovákia déli, kb. 650 km hosszú, a csallóközi Somorja és az ugocsai Feketeardó közötti 11 927 km² kiterjedésű magyarlakta terület két évtizedig tartó idegen megszállás után újraegyesülhetett Magyarországgal. (Ez az államhatár utólagos kiigazításával 12 109 km²-re növekedett.) Lakossága a másfél hónappal később, 1938. december 15-én tartott népszámlálás

a nemzetiségi, néprajzi elv alapján történt határkiigazítás feddhetetlen és igazságos ítélete volt.

Negyedszer 1939. március derekán tört szét a trianoni bilincs. Méghozzá úgy, hogy a Kárpátok hegláncának északkeleti szakaszán az Uzsoki-hágó térségétől a máramarosi Hóvár-(Hoverla) csúcsig helyreállt az ősi, több mint ezredéves történelmi magyar országhatár. Előzményei: két évtizedes hitegetés után Kárpátalja is megkapta a prágai vezetéstől a még 1919-ben megígért önkormányzatot, és Bródy András (1895–1946) miniszterelnök vezetésével

visszavonuló cseh katonai alakulatok (Szlovákia már korábban kivonta a szlovák nemzetiségű katonákat Ruszinsz-kóból) nem tanúsítottak nagyobb ellenállást, a Szics-gárdával voltak kisebb összecsapások. Eközben, március 15-én Huszton először (és utoljára) összeült a kárpátukrán országgyűlés, a Szojm, amely Volosint államfővé választotta, majd törvényt hozott Kárpáti Ukrajna független köztársaság felállításáról. Ezt követően a közeledő magyar csapatok elől a szojm tagjai menekültek, Volosin Máramarosszigeten keresztül Romániába távozott.¹⁹

Ötödször 1940. augusztus végén a két évtizeddel korábban elszakított Erdélyben szakadt szét a trianoni bilincs

1938. október 11-én, Ungváron létrejöhetett az önálló ruszin kormány is. Bródyt később, október 25-én Prágában letartóztatták és bebörtönözték, mivel a cseh-szlovák-ruszin közös minisztertanácsi ülésen azt követelte, hogy Kárpátalja lakossága népszavazáson dönthessen állami hovatartozásáról. Bródy utódává már másnap a magyar-ruszin kettős kötődésű (édesanyja, Zombory Emma magyar volt) görög katolikus lelkészt, Volosin Ágostont (1874–1945) nevezték ki, aki a törpe kisebbséget alkotó kárpátukrán mozgalom nevében vette át a hatalmat, és kiépítette az egypártrendszer. Kíméletlen terrort vezetett be, és koncentrációs táborokat állíttatott fel.¹⁷

A magyar kormány 1939. március 10-én tartott ülésén arról döntött: ha a német birodalmi hadsereg, a Wehrmacht bevonul az előző évi müncheni egyezményvel, majd a[z első] bécsi döntéssel megkisebbitett Csehszlovákiába, illetve Szlovákia kikiáltja a függetlenségét, a Magyar Királyi Honvédség akkor is birtokba veszi Kárpátalját, ha ahhoz a berlini német vezetés nem járul hozzá.¹⁸ Két nap múlva, március 12-én Hitler kancellár Sztójay Döme (1883–1946) berlini nagyköveten keresztül értesítette a magyar kormányt, hogy Csehszlovákia a szétesés küszöbén áll, és Németország elismeri Szlovákia függetlenségét, de a kárpátukrán kormányét nem, arra 24 óráig vár. Magyarország ez idő alatt megoldhatja a rutén (ruszin) kérdést.

Miután március 14-én Jozef Tiso kinyilvánította Szlovákia, Volosin pedig 15-én Kárpáti Ukrajna önállóságát, a magyar honvédség csapatai átlépték a határt. Ungvártól az Ung folyó völgyében az Uzsoki-, Munkácstól a Vereckei-, a Tisza völgyében Huszt, Técső, Rahó, Kőrösmező irányába a Tattár-hágóig törtek előre, és március 17-én az ezredéves határig vette birtokba a hegyvidéki Kárpátalja területét. A

A trianoni bilincs negyedszeri széttréése eredményeként 1939 márciusában, húsz évi idegen uralom után két részletben összesen 12 141 km² kiterjedésű kárpátaljai terület egyesült újra Magyarországgal. Ezen a tájon az 1910. évi utolsó magyar népszámláláskor 496 487, az 1930. évi – szintén utolsó – csehszlovák összeíráskor 592 901 lakost jegyeztek fel, (...) „s kb. 300 kilométeren a Kárpátok ezeréves természetes határvonalán a baráti Lengyelországgal érintkező földterület került vissza”.²⁰ A korábbi hatóságilag betelepített, illetve beköltözött kb. 40 ezer fős cseh nemzetiségű népesség visszatért Cseh- és Morvaországba.

A kárpátaljai katonai közigazgatást 1939. július 7-én a polgári ügyintézés váltotta fel, amelynek bevezetésében döntő állomás volt „a Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területeknek az országgal egyesítéséről” szóló 1939. évi VI. törvénycikk.²¹ Ennek elfogadása napján, június 22-én jelent meg a kárpátaljai magyar-rutén/ruszin kétnyelvűséget bevezető 6200/1939. számú kormányrendelet.²² E határozat alapján állították fel 1939. július 7-én, hegyvidéki tájon a Kárpátaljai Kormányzó Biztosságot (kiterjedése a határkiigazítások után: 12 146 km², 671 512 lakossal), amelynek élére a Horthy Miklós államfő által kinevezett kormányzói biztos került Ungvár székhellyel.

Ötödször 1940. augusztus végén a két évtizeddel korábban elszakított Erdélyben szakadt szét a trianoni bilincs. Az 1920. június 4-i trianoni békediktátum a történelmi Magyarországból 103 093 km² területet csatolt Romániához, 10 ezer km²-rel nagyobb részt, mint ami a meghagyott trianoni Csonka-Magyarország kiterjedése volt. Az elszakított hatalmas térségnek közel kétharmada (62 229 km²) jutott Erdélyre, a többi a kelet-magyarországi történelmi Partiumra, a „Részek”-re, benne a Tiszántúl nagy részére

(Máramaros, Szatmár, „Biharország”, Szilágyság, Arad vm.), valamint a Bánság (Torontál vm. keleti sávja, Temes vm. zöme, Krassó-Szörény vm. egésze). A Romániához rendelt magyar területen kerekén 5 millió 257 ezer lakos élt, ebből a magyarok aránya 32% (1 millió 662 ezer fő), a románoké 54% (2 millió 829 ezer), a németeké 11% (565 ezer), a többi szerb, ruszin, bolgár stb. anyanyelvű volt. Miközben a régi ó-román királyságban, az ún. Regátban (Havasalföld és Moldva) és Bukovinában több mint 162 ezer magyar lakott, a hivatalos adatok szerint 1919 végén Nagy-Romániában 1 millió 823 ezer magyar élt.²³

Az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntéshez vezető út – meghökkenítő módon – Nyugat-Európából indult. Franciaország 1940. június 22-i fegyverletétele után Németország ismét bekebelezte Elzász-Lotaringiát. Ennek hatására a Szovjetunió az 1939. augusztus 23-án Moszkvában kötött Molotov-Ribbentrop-paktum alapján, 1940. június 26-án jegyzékében felszólította Romániát, hogy adja át az általa 1918-ban megszállt addigi orosz területet, Besszarábiát és a rutének (ukránok) lakta Észak-Bukovinát.²⁴ A magyar minisztertanács másnap, június 27-én tartott ülésén kimondta: ha Románia teljesíti a Szovjetunió követelését, akkor Magyarország is kikényszeríti a Romániával szembeni területi igényeit.²⁵ A következő napon a szovjet Vörös Hadsereg megkezdte a bevonulást az átadott Besszarábiába és Észak-Bukovinába.

Teleki Pál miniszterelnök július 10-én Berlinbe utazott, és Hitler segítségét kérte az Erdély kb. kétharmadára kiterjedő magyar követelés ügyében. Németország nyomására augusztus 16-án a romániai Turnu Severinben (ősi magyar nevén: Szörényvár) magyar-román külügyminiszeri tárgyalások kezdődtek. A Hóry András (1883–1971) vezette küldöttség a Maros folyó menti területmegosztás elvét képviselte, méghozzá úgy, hogy ez a vonal a színmagyar Székelyföldet délről elkerülte volna. A román fél élénken tiltakozott, és Erdély területmegosztását millió-fős nagyságrendben, népességcserével összekötve indítványozta megoldani. A tárgyalások augusztus 24-én eredménytelenül megszakadtak.²⁶

A magyar kormány ezután augusztus 26-án arról döntött, hogy katonai támadást indít Románia ellen. A román vezetés másnap, 27-én döntőbíráskodást kért, ezért a honvédség augusztus 28-ára kitűzött bevetése elmaradt. A Bécsben tartott tárgyalásokon Teleki Pál miniszterelnök és gróf Csáky István (1894–1941) külügyminiszter vett részt, Romániát a külügyi tárca vezetője képviselte. Német-, illetve Olaszország részéről Ribbentrop és Ciano külügyminiszterek voltak jelen. Az augusztus 30-án aláírt

német–olasz döntés (a két ország között egy mellékelt térképbe berajzolva az új államhatárt) azonnal visszacsatolta Magyarországhoz a Székelyföldet, Észak-Erdélyt és a Partium Nagyváradtól észak-északkeletre elterülő részét (Bihar, Szilágyság, Szatmár, Máramaros), összesen 43 104 km² területet 2 185 564 lakossal.²⁷ Ennek kiterjedése a későbbi határkiigazítások után 43 541 km²-re, a népessége a román fennhatóság alatt maradt Dél-Erdélyből a Magyarországhoz csatolt területekre menekültek révén 2 577 291 lélekre nőtt. Közülük 51,4% magyar, 42,1% román és 3,7% német ajkú volt.²⁸ Más adat szerint 43 492 km² kiterjedésű kelet-magyarországi és észak-erdélyi terület egyesült újra Magyarországgal.²⁹

Fontos rámutatni: 1940 előtt az Észak-Erdély fogalom semmilyen formában nem létezett. A döntőbíráskodással kijelölt terület határai: a trianoni vonalat Kötegyán község (akkor Csonka-Bihar vm.) külterületén hagyta el és a térkép alapján kitűzött elválasztó vonallal vágta ketté Erdélyt. Méghozzá a Nagyszalonta–Nagyvárad–Bánffyahunyad–Kolosvár–Szék–Nagynyulas–Mezősámsond–Nyárádtő–Székelykeresztúr–Barót–Sepsiszentgyörgy–Uzon–Zágon szakaszon, e települések Magyarországhoz kerültek. Az új határ ezután a Lakóca-hegy (1777 m) és a Pajzs-hegy csúcsánál (1672 m) csatlakozott az ezredéves magyar mezsgyéhez. Innen a Kárpátok gerincén továbbhaladt észak felé és több mint ötszáz kilométer hosszú vonal után az Asztog(Sztoch)-csúcsnál (1605 m) elérte a Kárpátaljai Kormányzói Biztosság Máramarosi Közigazgatási Kirendeltségének délkeleti térségét.

A hazatért terület birtokbavétele 1940. szeptember 5. és 10. között történt. A Kárpátalján állomásozó magyar 3. hadsereg csapatrészei a Felső-Tisza völgyéből indulva szeptember 5-én reggel Técső és Máramarossziget térségében lépték át a román határt.³⁰ Az első nagyobb felszabadult város Szatmárnémeti volt, ahol a IV. hadtest délben elkezdődött ünnepélyes bevonulására Horthy Miklós kormányzó személyes vezetése mellett került sor. Ugyanekkor a II. hadtest alakulatai Érmihályfalvát és Nagykárolyt vették birtokba. Szeptember 6-án az 1. és 2. hadsereg seregtestei elérték a Nagyszalonta–Nagyvárad–Margitta–Tasnád–Nagybánya–Aknasugatag vonalat. A kormányzó ekkor a nagyváradi bevonulási ünnepségen vett részt. Szeptember 7-én, 270 km hosszú út megtétele után, a Győrshadtest 2. gépkocsizó dandárjába tartozó munkácsi 12. kerékpáros zászlóalj foglalta el a Radnai-havasokat zord időjárásban, és érte el elsőként az ezeréves határt. Ugyanezen a napon más seregtestek az Élesd–Szilágysomlyó–Nagybánya vonalig jutottak. Szeptember 8-án a Király-hágó–Zsibó–Dés-

Sajómagyarós–Beszterce, 9-én a Bánffyhunyadi–Hídalmás–Szamosújvár–Szászrégen és a Maros folyó összeszűkülő szakaszát érték el.

A Gyorshadtest csapattestei szeptember 10-én a következő településekre érkeztek meg: Bonchida, Parajd, Korond és Marosvásárhely, amely másnap Horthyt fogadta, majd birtokba vették Gyergyószentmiklóst és a Gyergyói-menedécét is. Szeptember 11-én Kolozsvárra a III. hadtest vonult be, ahol a díszelgésen Horthy Miklós kormányzó is részt vett, valamint a 4/1. számú nehézbombázó repülőszázad gépei, amelyek merészen átkeltek a Király-hágó feletti sűrű felhőzeten. A legtávolabbi Székelyföldre a Gyorshadtestet küldték előre, amely ezt követően Székelyudvarhely, Székelykeresztúr és Csíkszereda városokba érkezett. Szeptember 12-én a lovas- és gépkocsizó dandárok elérték a Barót–Nagybacon–Csíkszentgyörgy–Torja vonalat, majd 13-án Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy és Zágón következett. Ezzel a második bécsi döntésben hazánkknak ítélt területek egésze visszatért.³¹

A Magyar Országgyűlés az észak-erdélyi és székelyföldi területek hazatérését október 8-án „*a román uralom alól felszabadult keleti és erdélyi országrésznek a Magyar Szent Koronához visszacsatolásáról és az országgal egyesítéséről*” szóló 1940. évi XXVI. törvénycikkkel iktatta törvénybe.³² A hadijog természetes folyamánként katonai közigazgatást vezettek be, amely november 26-án szűnt meg. Ekkor állították vissza az erdélyi történelmi vármegyék polgári ügyintézését. A keleti és erdélyi országrészekkel összesen 1740 község tért haza Magyarországhoz.

Hatodszor 1941 tavaszán, a két évtizeddel korábban elszakított Délvidéken tört szét a trianoni bilincs. A Magyar Szent Korona országai déli területeiből összesen 63 644 km² területet szakított el az 1920. június 4-i diktátum. Ebből a korábbi magyar társállam, Horvát-Szlavónország ki-

Erdélyi bevonulás a „Kézdivásárhely, 1940. szeptember 13.” című kiadványból (Bev. Illésfalvi Péter hadtörténész)

terjedése 42 541 km², a lakossága 2 621 954 fő volt. A további elcsatolt magyarországi részek: Bácska, a Bánság vagy Temes-vidék nyugati része, a Drávaszög (Baranyai-háromszög), a Muraköz és a Muramellék (Muravidék): összterületük 21 082 km², ahol sehol sem volt teljes szerb többség. A döntően Olaszországhoz rendelt, az Adriai-tenger partján elhelyezkedő magyar kikötőváros, Fiume kiterjedése 20,6 km², lakossága 49 806 fő volt. Az 1910. évi magyar népszámlálás adatai szerint a trianoni békediktátumban a Szerbiához csatolt terület népessége 1 545 662 fő, amelyből 471 601-en magyarnak vallották magukat. Ehhez hozzá kell számolni a Horvát-Szlavónországban akkor összeírt 105 948 magyart, így az első világháború után a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz rendelt területen összesen 577 549 magyar élt. Az első, 1921-ben tartott délszláv népszámlálás összesen már csak 467 658 magyart mutatott ki a királyságban, 109 891 fővel kevesebbet, mint az 1910. évi utolsó magyar összeírás a később elszakított területeken.³³

A Magyar Királyi Honvédség mozgósításakor a Bácskában az 1. jugoszláv hadsereg három gyalogos-, illetve egy lovashadosztálya állomásozott, az államhatártól kb. 20 km mélységben kiépített jugoszláv betonerőd-vonalban kb. egy hadosztálynyi erő készült fel a védekezésre. Az április 11-én délután 14 órakor megindult magyar támadás nem ütközött lényegesebb ellenállásba, mert a jugoszláv csapatok az addigi német katonai sikerek hatására dél felé, a Duna irányába hátráltak. Az I., a IV. és az V. hadtestek, valamint vitéz lófő dálnoki Miklós Béla (1890–1948) tábornok parancsnoksága alatt a Gyorshadtest másnap, április 12-én estig elérték Zombor, Pacsér, Topolya és Szabadka körzetét. Eközben a 9. dandár elfoglalta a Muramelléket (Muravidék) Muraszombat és Alsólendva központokkal. Aztán a Mura folyásán átkelve benyomult a Muraközbe, és birtokba vette Csáktornya és Perlak járási székhelyeket, majd a Dráva folyásáig tovább haladva elérte a történelmi magyar-horvát határt.

Kisebbségi csatára csak Újvidék körzetében, a Ferenc József-csatorna közelében, Petróc községnél került sor, ahol az egyik visszavonuló jugoszláv hadosztály utóvédje felvette a harcot az I. gépkocsizó dandárral. A küzdelemnek ó magyar halottja és 32 sebesülte volt. A honvédek húsz löveget, 13 páncéltörő ágyút, 47 gépkocsit zsákmányoltak, valamint 50 jugoszláv tisztet és 3500 katonát ejtettek fogságba. A fentiekén kívül kisebb összecsapások voltak még Zombor határában, Verbász környékén és a Duna-Tisza torkolatvidékén, Titel község körül. Ezenkívül a honvédek számos helyen tűzharcot vívtak a szerb szabadcsapatokkal,

illetve a csetnik (szerb félkatonai szervezet) orvlövészekkel. A Délvidék visszavételekor a honvédség 65 hősi halottat és 234 sebesültet veszített, eközben 15 ezer jugoszláv katonát ejtett fogságba.³⁴

A hadművelet mindössze két és fél napig tartott, és 1941. április 13-án befejeződött a Bácska, a Drávaszög, a Muraköz és a Muramellék (Muravidék) több mint két évtizedig

közigazgatást vezettek be, amelyet augusztus 21-én váltott fel a polgári irányítás. Ekkor helyreállították Bács-Bodrog vármegyét, a többi hazatért tájat visszacsatolták eredeti közigazgatási egységükhöz: a Drávaszöveget Baranya, a Muraközt Zala, a Muramelléket Vas vármegyéhez. Mindezek megszilárdították a kialakult helyzetet, és december 31-én hirdették ki „a visszafoglalt délvidéki területeknek a Ma-

Délvidék visszatér (térkép)

tartó idegen uralom alóli felszabadítása. A trianoni békediktátumban elszakított Délvidék (Horvát-Szlovónország nélkül) 21 082 km² kiterjedésű területéből a délszláv királysághoz rendelt térség 55,2%-a (11 475 km²), a Bácska, a Drávaszög, a Muramellék és később a Muraköz is újra-egyesült Magyarországgal. Összlakossága 1941-ben: 1 025 508 fő, melynek többsége magyar (36,6%), a többi német (19,0%), szerb (16,1%) és egyéb nemzetiségű. A magyarság a Bácskában viszonylagos többséget alkotott, ahol a mintegy 301 ezer magyar mellett 243 ezer szerb, 220 ezer horvát, 80 ezer szlovén, 40 ezer szlovák és 15 ezer ruszin élt. A 197 ezer német döntően a Bácskában lakott, valamint a Drávaszög tíz falujában.³⁵

A Magyar Királyi Honvédség által felszabadított területen az 1941. április 11-én kiadott hadparancs alapján katonai

gyar Szent Koronához visszacsatolásáról és az országgal egyesítéséről” szóló 1941. évi XX. törvénycikket.³⁶

A magyar érdekeket következetesen képviselő nemzetpolitikának köszönhetően 1921 és 1941 között hat alkalommal tört szét a trianoni bilincs. A párizsi békekonferencia kegyetlen, igazságtalan döntéseit sikerült részben orvosolni. Az ország területe 1941 tavaszára kerekén 79 641 km²-rel, lakossága 5 millió 288 ezer fővel növekedett. Ezáltal Magyarország középhatalommá emelkedett, és a visszatért területekkel együtt kiterjedése elérte a 171 582 km²-t, népessége a 14 669 128 főt, akiknek több mint a kétharmada magyar anyanyelvű volt. A trianoni diktátummal elszakított három és félmillió magyarból a trianoni bilincs hatszori széttörésével 2 millió 300 ezer magyar tért haza, és lett ismét magyar állampolgár.

JEGYZETEK

- ¹ HALMOSY Dénes: Nemzetközi szerződések. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződései. Második, átdolg. és bőv. kiad. Budapest, 1983. 179–183. o.
- ² Lásd bővebben, BOTLIK József: Nyugat-Magyarország sorsa 1918–1921. Második, jav. kiad. Vasszilvagy, 2012. 159–284. o.
- ³ LŐKKÖS Zoltán: Trianon számokban. Az 1910. évi magyar népszámlálás anyanyelvi adatainak elemzése a történelmi Magyarországon. Budapest, 2000. 136–138., 141–146., 361–363. o.
- ⁴ A második felkelési kísérletről és az új magyar–osztrák határ 1922–1923. évi kitűzéséről részletesen, BOTLIK József: Az őrvideki magyarság sorsa 1922–1945. Vasszilvagy, 2011. 119–200. o.
- ⁵ Bizalmas jelentés a soproni népszavazásról és a magyar–osztrák határ megállapításáról. Szerk. báró Villani Frigyes dr. Sopron, 1923. 63., 69–71., 78. o.
- ⁶ A hadsereg leszeléséről és az országra törő ellenséges hadseregek létszámáról, Ausztria Magyarországgal szembeni területi követeléseiről lásd bővebben, BOTLIK J., 2012. 23–34. o.
- ⁷ LŐKKÖS Z., 2000. 193. o.
- ⁸ LŐKKÖS Z., 2000. 361. o.; részletes táblázatok: 293–307. o.
- ⁹ HALMOSY D., 442–447. o.
- ¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (a továbbiakban MNL OL). K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1938. október 8.
- ¹¹ Felvidékünk – honvédségünk. (Trianontól Kassáig). Előszó Rátz Jenő, ajánlás Jaross Andor. Budapest, 1939., 73–79. o.
- ¹² A révkomáromi tárgyalásokról lásd bővebben, RÓNAI András: Térképezett történelem. Budapest, 1989. 164–186. o. (Az előbbiekkkel kapcsolatban a könyv 11 térképet közölt.)
- ¹³ RÓNAI A., 1989. 149–155. o.
- ¹⁴ THIRRING Lajos: A népesség a Felvidék visszacsatolt részén. In. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1939. 5. szám, 456., 478. o. – Lásd még: A bécsi döntés alapján visszacsatolt terület lakosságának megoszlása anyanyelv szerint / az 1938. december 15-i népösszeírás alapján. / Budapest, [1939.] Lelőhely: Országgyűlési Könyvtár, B 10 / 2037. szám. Sokszor. kézirat.
- ¹⁵ HALMOSY D., 1983. 449. o.
- ¹⁶ Felvidékünk – honvédségünk, 1939. 175. o.
- ¹⁷ Lásd részletesen, BOTLIK József: Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján. I. köt. Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok 1918–1945. Szerk., előszó Udvari István. Nyíregyháza, 2005. 244–289. o.
- ¹⁸ MNL OL. K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. március 10.
- ¹⁹ BOTLIK J., I. köt. 2005. 321–351. o.
- ²⁰ Részletesen, THIRRING Lajos: Az 1939. március közepén birtokba vett kárpátaljai terület. Az 1939. április eleji területgyarapodás. In. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1939. 3. szám, 196–205., 235–240. o.
- ²¹ Országos Törvénytár, 1939. június 23. (6. szám). Lásd még: Melléklet a *Belügyi Közlöny* 1939. évi 28. számához, 105–107. o. Lásd még: MNL OL. K 774–1939., 55–57. o.
- ²² A Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai terület közigazgatásának ideiglenes rendezéséről. In. *Belügyi Közlöny*, 1939. július 8. (30. szám), 769–773. o.
- ²³ Lásd részletesen, LŐKKÖS Z., 2000. 152–156., 364–367. o.
- ²⁴ HALMOSY D., 1983. 484–487. o.
- ²⁵ MNL OL K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1940. június 27.
- ²⁶ Lásd bővebben, HÓRY András: A turnu-severini magyar–román tárgyalások története. München, 1967.
- ²⁷ HALMOSY D., 1983. 489–490. o.; RÓNAI A., 1989.; Magyar Statisztikai Zsebkönyv. Szerk. Mike Gyula. Budapest. 1940. 281. o.
- ²⁸ A népességi adatok azért eltérőek, mert egyes források az 1910. évi utolsó magyar, vagy az 1930. évi román népszámláláson alapulnak. – In. *Statisztikai Kéziratok Közlemények*, XIV. szám. Budapest, 1940.
- ²⁹ Részletesen, A visszacsatolt keleti terület. In. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1940. 8–9. szám, 663., 670. o.; THIRRING Lajos: A visszacsatolt erdélyi és keletmagyarországi terület. In. Uo. 1940. 7. szám, 551–554. o.
- ³⁰ BOTLIK József: Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján. II. köt. A Magyarországhoz történt visszatérés után 1939–1945. Szerk., előszó Udvari István. Nyíregyháza, 2005. 79. o.
- ³¹ ILLÉSFALVI Péter–SZABÓ Péter–SZÁMVÉBER Norbert: Erdély a hadak útján 1940–1944. Debrecen, 2006. 18–20. o.
- ³² Országos Törvénytár, 1940. október 8. (15. szám)
- ³³ Lásd részletesen, Lőkkös Z., 2000. 157–159. o., valamint a 323–337. o. táblázatai
- ³⁴ LENGYEL Ferenc: A 3. Magyar Királyi Hadsereg délvidéki hadművelete. (Hadtörténelmi jegyzet). Kiad. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Hadtörténelmi Tanszék. [Budapest], év nélkül. [199?], 5–82. o., 4 térkép
- ³⁵ Lásd részletesen: A visszafoglalt délvidéki terület. In. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1941. 11. szám, 767–833. o.
- ³⁶ Országos Törvénytár, 1941. december 31. (13. szám)